

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН RESPUBLIKASIDA ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР

*Сейтимбетова Наргиза Мынсызбаевна, Бердақ номидаги
Қорақалпоқ давлат университети “Археология”
кафедраси доценти*

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

*Seytimbetova Nargiza Minsizbaevna, Associate Professor of
the Department of Archaeology, Karakalpak State University
named after Berdakh*

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

*Сейтимбетова Наргиза Мынсызбаевна, доцент кафедры
Археологии Каракалпакского государственного
университета имени Бердаха*

<https://orcid.org/0000-0003-4133-0914>

seytimbetovanargiza@umail.uz

Аннотация: Мақолада Қорақалпоғистон Республикада кўп миллатли аҳолининг таркиб топиши тарихи, ушбу ҳудудда яшовчи халқларнинг дўстлик муносабатлари тарихи, мустақиллик йилларида кўп миллатли аҳолининг демографик кўрсаткичлари, миграция жараёнлари ҳақида сўз этилади.

Калим сўзлар: миллат, кўп миллатлилик, этнос, миллий таркиб, халқлар дўстлиги, мослашув, туғилиш, ўлим, миграция.

Abstract: The article discusses the history of the formation of the multinational population in the Republic of Karakalpakstan, the history of friendly relations between the peoples living in this region, demographic indicators of the multinational population during the years of independence, and migration processes.

Key words: nation, multinationalism, ethnos, national composition, friendship of peoples, adaptation, birth, death, migration.

Аннотация: В статье рассказывается об истории формирования многонационального населения в Республике Каракалпакстан, истории дружественных отношений народов, проживающих в этом регионе, демографических показателях многонационального населения в годы независимости, миграционных процессах.

Ключевые слова: нация, многонациональность, этнос, национальный состав, дружба народов, адаптация, рождаемость, смерть, миграция.

Кириш. Аҳолининг миллий таркибининг шаклланиши мураккаб ва узоқ давом этадиган жараён бўлиб, унга бир-бирига боғлиқ географик, тарихий, этник, демографик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий характерга эга бир қатор омиллар таъсир кўрсатади.

Қорақалпоғистонда кўп миллатли аҳолининг таркиб топиши, юқорида таъкидланганидек, узоқ тарихий жараённинг маҳсули ҳисобланади. Бу ҳақда халқларнинг қадимги тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи «Авесто», юнон-рим муаллифларининг асарлари, ўрта асрларда юртимизда яшаб ўтган олимлар, сайёҳлар, шунингдек, ҳудудда олиб борилган илмий экспедициялар, тарихчи олимларнинг ҳозиргача етиб келган маълумотларидан билиш мумкин.

Ўлка ҳудудидаги халқларнинг маълум даврларда бир неча маротабалаб кўчишлари, вайронгарчилик келтирувчи шиддатли урушлар, турли ҳукмдорларнинг жангу-жадаллари — буларнинг барчаси демографик жараёнларда ўз аксини топди.

Асрлар давомида турли истилочилар: Кир II, македониялик Искандар, араб халифалиги, Чингизхон, Россия империяси юртимизга талончилик ва мустамлакачилик мақсадида юриш қилди. Амир Темурнинг давлат фаолияти даврида эса бошқа халқларнинг вакиллари бу ерга кўчиб кела бошлади [1,57].

Бу ерга келган халқларнинг вакиллари яшайдиган ҳудудлар пайдо бўлди, янги шаҳарлар пайдо бўлди. Истилочилик ва мустамлакачилик натижасида бу ерга янги тил, дин ва маданий қадриятлар кириб келди, янгича маданият кириб келди. Бу жараёнларнинг ҳаммаси мамлакатнинг миллий таркибига ўз таъсирини кўрсатган.

Шундай қилиб, узоқ давом этган тарихий жараёнлар давомида Ўзбекистон аҳолисининг хилма-хил этник таркиби шаклланди, натижада вужудга келган йирик элатлар XIX аср охири — XX аср бошларида миллатларни шакллантириш йўлига ўтдилар, шунингдек, миграция асосида турли этник гуруҳлар ҳам вужудга келди [2,58].

Адабиётлар таҳлили ва методология. Мақола тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий таҳлил, тизимлаштириш, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда мустақиллик

йилларида мазкур муаммо бўйича илмий мақолалар, китоблар, матбуот материаллари, шунингдек статистик маълумотлар таҳлил қилинган.

Муҳокама. Қорақалпоғистоннинг кўп миллатли таркибининг шаклланиши республика аҳолисининг табиий ҳолати ва туғилиш каби демографик жараёнларнинг ривожланишидаги тафовутларнинг маълум даражасига боғлиқ.

Туғилиш ҳар доим ҳам аҳолининг кўпайишини таъминлайдиган муҳим демографик жараён бўлиб келган. Қорақалпоғистонда туғилиш коэффиценти ўзгаришини унинг умумий коэффиценти ёрдамида кўрсатиш мумкин. Туғилиш даражаси динамикасини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Қорақалпоғистонда 1991-2018 йилларда туғилишнинг умумий даражаси 15,3% га камайди.

1990 йилларда туғилиш тез пасайиб кетди. 1991 йилдан 2000 йилгача туғилишнинг умумий даражаси 12,9% га, 2000-2018 йилларда яна 2,4% га камайди. Қорақалпоғистон — туғилиш даражаси нисбатан паст бўлган Ўзбекистон Республикасининг 14 та минтақасидан бири бўлиб қолмоқда. Туғилиш даражаси бўйича фақат Тошкент шаҳри, Тошкент ва Бухоро вилоятлари Қорақалпоғистондан орқада қолмоқда. Сўнгги 10 йил ичида Ўзбекистонда туғилиш даражаси 0,1 фоизга, Қорақалпоғистонда эса 3,1 фоизга камайди [3]. Бунинг асосий сабаблари иқтисодий-ижтимоий омиллар ҳамда давлат томонидан амалга оширилаётган оилани режалаштириш бўйича чора-тадбирлар натижаси эди [4,144].

Қорақалпоғистон Республикаси аҳолисининг туманлар кесимида демографик ўсиш кўрсаткичлари таҳлили бўйича, аҳолининг қарийб ярми (48,7%) Амударё дельтасида минтақанинг жанубий қисмида яшайди. Масалан, Орол денгизи яқинидаги Мўйноқ туманида аҳоли сони 1989 йилда 27,4 минг кишини ташкил этган бўлса, 2019 йилга келиб у 3,9 минг кишига камайди. Қўнғирот ва Хўжайли туманларида 1991 йилдан 2019 йилгача аҳоли мос равишда 46% дан 27,7% га камайди. Ушбу даврда минтақанинг жанубий қисмида, яъни Беруний, Тўртқўл, Амударё, Элликқалъа

туманларида демографик ўсиш анча юқори бўлган [5].

Ўлим даражаси маълум вақт давомида аҳолининг соғлиғи ҳолатини акс эттиради. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида соғлиқни сақлаш тизими мустаҳкамланган бўлса-да, айрим касалликларга чалиниш кўпайган. Натижада, болалар, ўсмирлар ва оналар ўлими кўрсаткичлари нисбатан юқори бўлиб қолмоқда. Қорақалпоғистон Ўзбекистонда оналар, ўсмирлар ва болалар ўлими кўрсаткичлари бўйича энг юқори кўрсаткичларга эга, минтақада ўлимнинг юқори даражаси Орол денгизининг қуриши, тоза ичимлик суви етишмаслиги, атмосфера ҳавоси ва тупроқ сифатининг ёмонлашиши билан боғлиқ. Қорақалпоғистоннинг шимолий қисмида (Орол денгизи яқинида) – Мўйнок, Тахтақўпир, Кегейли, Қонлиқул, Чимбой туманларида ўлим даражаси Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон бўйича ўртача кўрсаткичдан юқори, чунки бу туманлар аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатадиган экологик инқироздан энг кўп зарар кўрган жойлардир [6].

Сўнгги пайтда Қорақалпоғистонда аҳоли сонининг ўсиши ва унинг жойлашувига бевосита таъсир қилаётган омиллардан бири ҳудудда рўй бераётган миграция жараёни ҳисобланади. Бу жараён республикада эмиграциянинг иммиграцияга нисбатан юқорилиги ва бунинг оқибатида миграциянинг мусбат сальдосининг ўсиши билан аҳоли сони ўсиш кўрсаткичининг камайиб боришида ўз ифодасини топган [7]. Масалан, кўчиб келганлар сони 2020 йилда 7778 кишини ташкил қилган бўлса, кўчиб кетганлар сони эса 2020 йилда 12517 кишини ташкил қилди [8]. Дарҳақиқат, миграциянинг ривожланишига ҳудудда юзага келган экологик шароит ва бозор муносабатларига ўтиш давридаги янги ижтимоий-иқтисодий ҳолат таъсир қилди. Шунингдек, миграция жараёнида тарихий омил, миллий ва этник омилларнинг ҳам аҳамияти катта бўлмоқда.

Мамлакатнинг миграция тарихи катта ва мураккаб даврни ўз ичига олади. Асосан, 1930 йиллардаги қуруқлик вақтида Ўзбекистонга кўплаб қозоқ халқларнинг кўчиб келиши кучайган. Ушбу даврда минтақанинг иқлими ва табиий шароити шолчилик ва чорвачилик учун қулай бўлганлиги ушбу минтақага корейс ва

қозоқ миллати вакиллариининг кўчиб келишига асосий омил бўлди. Шунини таъкидлаш керак, ўша даврда айрим халқлар Марказий Осиё республикаларига сургун қилинган [9].

Бундан кейинги даврда, айниқса, Иккинчи жаҳон уруши йилларида аҳоли ва саноатнинг шарққа, асосан Ўзбекистонга кўчирилиши сабабли республикага янада кўпроқ миллат вакиллариининг кўчиб келиб жойлашишига сабаб бўлди. Кейинчалик, Ўзбекистонга мутахассис кадр ва ишчилар, асосан рус, украин, беларус ва бошқа миллат вакиллари кўчиб келган. Бу жараёнлар Қорақалпоғистон аҳолисининг миллий таркибининг шаклланишига маълум даражада таъсир кўрсатди [10].

Кўп миллатли республикада Орол денгизининг қуриб бориши билан минтақадаги экологик вазият натижасида табиатга, аҳолининг соғлиғига салбий таъсири, иқтисодий-ижтимоий омиллар ҳудудда этник миграциянинг ривожланишига олиб келди. Ташқи миграциянинг катта оқими Қорақалпоғистоннинг шимолий ва марказий туманлари учун хос бўлиб, бу ҳудудлар миграция жараёнини пайдо этувчи юқоридаги омилларни ўзида мужассам этади [11].

Натижалар. Ўрта Осиёда қадимдан макон босган қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, туркман халқларининг тақдири азалдан Орол денгизи билан чамбарчас боғлиқ эди. Орол бўйи ҳудуди ушбу халқларнинг халқ бўлиб шаклланишида катта ўрин эгаллади, яъни унинг бешиги бўлди [12,331]. Масалан, туркман халқининг шаклланишида катта роль ўйнаган ўғузлар қорақалпоқларнинг таркибига ҳам киради. Қозоқ халқининг шаклланишида асос бўлган қипчоқлар, қорақалпоқларда бор. Қорақалпоқлар ўзларининг шаклланиш давларида ўзбек халқининг асоси бўлган хоразмликларга ҳам аралашади ва улар билан доим бирга яшаб келди. Ўзбекларнинг таркибида бор бир қанча қавмлар қорақалпоқларда ҳам бор [13,13].

Академик С.Камаловнинг «...қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, туркман халқларининг тақдири бир. Орол бўйи - уларнинг халқ бўлиб шаклланишининг қадим замонлардан бешиги бўлиб ҳисобланади. Уларнинг дўстлигининг илдизлари жуда чуқурда, қандай оғир аҳвол бўлмасин, уларнинг дўстлигини, бирдамлигини буза олмайди» [14,13] деб таъкидлаганидек,

қорақалпоқ халқига хос бўлган меҳмондўстлик, ғамхўрлик ва бағрикенглик фазилатлари ушбу муқаддас заминда яшовчи халқлар дўстлигининг гарови ҳисобланади.

Хулоса. Минтақадаги демографик жараёнлар Қорақалпоғистон Республикасида яшовчи барча миллатларнинг ҳаёт тарзига таъсир этди, Орол денгизининг қуриши натижасида пайдо бўлган иқтисодий-ижтимоий, экологик муаммолар натижасида бир нечта миллат вакилларининг кўчиб кетиш жараёнлари юз берди. Буларнинг ҳаммаси республика миллий таркибида демографик ўзгаришларга олиб келди.

Қорақалпоғистон Республикасининг миллий таркибида мустақиллик йилларида, шунингдек, фан ва ишлаб чиқариш соҳалари ривожланаётган бир шароитда хорижий инвестициясининг жалб этилиши, янги саноат корхоналарининг қурилиши, чет эллик мутахассисларнинг тортилиши натижасида хорижий мигрантларнинг кириб келиши жараёни юз бермоқда. Бу миллатлараро муносабатларга таъсир этувчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Муртазаева Р.Х. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. Т.: Университет, 2007, 57-б.
2. Муртазаева Р.Х. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. Т.: Университет, 2007, 58-б.
3. Джумабаева Ш. Х. Демографический потенциал Республики Каракалпакстан // Народонаселение.— 2020. — Т. 23.— № 3.— С. 147 DOI: 10.19181/population. 2020. 23.3.13

4. Джумашев А., Нуржанов С., Уразова Л., Таджиева Р. Қарақалпақстан тарийхи (1991-2015 йиллар). -Н. «Илим», 2018. -144-б.

5. Джумабаева Ш. Х. Демографический потенциал Республики Каракалпакстан // Народонаселение.— 2020. — Т. 23.— № 3.— С. 146 DOI: 10.19181/population.2020.23.3.13

6. Джумабаева Ш. Х. Демографический потенциал Республики Каракалпакстан // Народонаселение. — 2020. — Т. 23. — № 3.— С. 148 DOI: 10.19181/population.2020.23.3.13

7. Ембергенов Н. Қарақалпақстан Республикаси аҳолисининг ўсиши ва жойланишидаги ўзгаришлар. Т.2011/

<https://diss.natlib.uz/tanishish/15853c6e-1135-483f-a4d9-013d091527af>

8. Қорақалпоғистон Республикаси Статистика бошқармаси материаллари. –Нукус. 2021

9. Ембергенов Н. Қарақалпақстан Республикаси аҳолисининг ўсиши ва жойланишидаги ўзгаришлар. Т. 2011/<https://diss.natlib.uz/tanishish/15853c6e-1135-483f-a4d9-013d091527af>

10. Ембергенов Н. Қарақалпақстан Республикаси аҳолисининг ўсиши ва жойланишидаги ўзгаришлар. Т.2011/ <https://diss.natlib.uz/tanishish/15853c6e-1135-483f-a4d9-013d091527af>

11. Seytimbetova, N. M. (2022). International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding.

12. «Қорақалпоғистоннинг янги тарихи. Қорақалпоғистон XIX асрнинг иккинчи ярмидан XXI аср бошигача» Н. «Қарақалпақстан», 2003, 331-б.

13. Камалов С.К. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигинің тарийхынан.— Нөкис. 2001. — 13-б.

14. Камалов С.К. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигинің тарийхынан.— Нөкис. 2001. — 13-б.